

Hatvanéves lenne Mándoky Kongur István

A magyar tudományosságnak a közép-ázsiai török népek kultúrája iránti érdeklődése igen régi keletű. A keleti rokonságunkat kutatók közül a XVIII. század óta többen is eljutottak a Kaukázus vidékére és Belső-Ázsiába. Élményeiről az ott élő népek szokásairól érdekes, és a tudomány számára értékes írásokban számolnak be. Ezeket a romantikus ihletésű látogatásokat váltották fel a múlt század végén és századunk elején a tudományos célú utazások. A magyar nép kialakulásában nagy szerepet játszott hajdani törökség mai utódait sorra keresték fel a legkiválóbb turkológusaink, így Vámbéry Ármin, Szentkatolnai Bálint Gábor, Prőhle Vilmos, Kúnos Ignác, Mészáros Gyula és a nemzetközi turkológia elismert személyisége Németh Gyula, aki a kunok legközelebbi testvérnépeinek tanulmányozását tudományos programként állította maga és tanítványai elé is. Már egyetemi hallgató korában a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának megbízásából a kaukázusi kumukok és a balkárok nyelvét tanulmányozta, majd 1911-ben az Ural és a Volga folyók vidékén élő baskírokat és a kazáni tatárokat, a csuvasokat kereste fel. Szellemisége irányadó volt az Alföld-kutatás, és tanítványai, főként Mándoky Kongur István, a kun nyelv kutatója munkásságában.

A Magyarországra települt kunok nyelvemlékeinek kutatása nemcsak a hazai turkológia és a magyar nyelvészeti kutatások, hanem a török-magyar művelődéstörténet szempontjából is rendkívül fontosak. A múlt század végén, századunk elején megindult kutatások a kun műveltség részletkérdéseinek kidolgozásában jelentős eredményeket értek el, ezért okkal fogalmazódott meg egy átfogó összefoglalás igénye. Nem lehet véletlen az, hogy az alföldi kultúra mélyrétegeinek kutatására olyan, a tájhoz kötődő tudósok vállalkoztak, mint az etnográfus Györffy István, a turkológus Németh Gyula, és a mestere nyomdokába lépő, az ő útmutatásait követve, de eredményeit némely tekintetben túlhaladva Mándoky Kongur István vállalkozott. Ahhoz, hogy átfogó képet tudjon adni a választott szakterületéről, nem elég csak kiváló mesterektől tanulni, és a már meglévő hazai és nemzetközi szakirodalmat ismerni, bizonyos mértékig benne is kell élni abban a kultúrában, hogy sajátosságai tisztán kirajzolódjanak előtte.

Mándoky számára a szülőföld, a Nagykunság szívében lévő szülővárosa, Karcag meghatározó közeg volt. 1944. február 10-én Mándoky Sándor és Kocskor Karászi Erzsébet gyermekeként jött a világra. Elemi és középiskoláit Karcagon végezte, a helybeli Mezőgazdasági Technikumban érettségizett. A középiskola első éveiben kitűnt a nyelvek iránti fogékonyságával. Kiválóan megtanult oroszul, de ami miatt igazán különknek tekintették, az a török nyelvek iránti vonzalma volt. Első török nyelvkönyvét az etnográfus Szűcs Sándortól, a *háromföld tudósától*, a Nagykun Múzeum akkori igazgatójától kapta. Az élő nyelv tanulmányozására kiváló lehetőség volt a közeli kunmadarasi orosz laktanya, ahol a kazak, kirgiz, krimi és kazáni tatár, karacsáj katonákkal összeharagkozva jól megtanulta ezeket a török nyelveket. A „kunsági puszták kesernyés szavú fiának”, ahogyan kollégája, Torma József nevezte, ez a nyelviskola adta az igazán jó alapot, ahonnan egyenes út vezetett a budapesti egyetemre. Itt Németh Gyula professzor kitűnő figyelme és atyai szeretete irányította a sorsát. A mesterétől kapott útravaló meghatározó élmény volt élete végéig, jóllehet a tudományos vita a „mester és tanítvány” kapcsolatra is jellemző volt. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanítványa volt 1963–1968 között, s mondhatni az is maradt élete végéig. A török nyelvek és a magyar őstörténet ismeretét a már megidézett mesterétől, Németh Gyulától, az oszmántörök paleográfia és a hódoltság történetét Fekete Lajostól tanulta. Ligeti Lajos a mongol és kínai, Czeglédi Károly az arab, Telegdi Zsigmond és Bodrogligeti András a perzsa nyelv alapjaira tanította. A kun nyelvemlékek kutatását már egyetemi éve alatt elkezdte s ezt a munkát folytatta a tanulmányai befejeztével is.

Az egyetem elvégzése után az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Körösi Csoma Társaság munkatársa volt, mígnem 1970-től a Magyar Tudományos Akadémia Belső-ázsiai Kutatócsoportjában dolgozott. Hitte, s ez szinte minden írásából átsütött, hogy a Kelet felől Európába érkezett magyarság összekötő kapocs a Kelet és Nyugat között. A tudományos problémák megoldása csakis úgy lehetséges, ha ismerjük a nyelvi és kulturális rokonság okán érintett népek szokásait, életét, fejlődési irányukat és tudományos eredményeiket. Kollégái tréfásan „kunológusnak” nevezték, de közülük csak néhányan mondhatták el magukról, hogy a tö-

rökségi kultúra olyan széles területét látják át, amilyenén ő biztonsággal mozgott. Hevesen vitázott, de roppant körültekintően, megfontoltan írt.

A turkológia hagyományos területein belül a honfoglalás előtti török-magyar kapcsolatok, a magyar őstörténet foglalkoztatta. Több írása szól a régi török eredetű szavaink megfejtéséről, így a *börtü, a bütü, bír, kozma, kapkány, tilt*, valamint a *gyón, bocsník, bán, bün, gyarló, egyház, irgalom, könyörült* szavak etimológiáját adta.

1965-től évente járt gyűjteni a romániai és bulgáriai Dobrudzsába, a Duna mellékén, Deliormán keleti részén élő tatárokhoz. Azért erre az etnikumra esett a választása, mert az iszlám vallástól kevésbé érintett, ám gazdag hagyományvilággal bír, és a régi kun nyelvekhez egyik legközelebb álló nyelvjárást beszélő kipcak néptörödeknek tartotta őket. A nyelvükkel, történetükkel és néprajzukkal való foglalkozás számtalan olyan adattal gazdagította a tudományt, amely a magyarországi kunok nyelvének, történetének és néprajzának homályos kérdéseire adhat feleletet. Terepmunkáit a Konstancához közeli Karasu, Medgidia, Valea Neagra és Kogalniceau falvakban végezte. Kutatásai eredményeként született a *Dobrudzsai tatár nyelv-tanulmányok – Alaktani vizsgálatok és népköltési szövegek* című egyetemi doktori disszertáció, annak okán, hogy a kun eredetű szavak etimonját a dobрудzsai tatárok nyelvében vélte felfedezni. Dobrudzsában, a Duna mellékén Deliormánban élő, a Krímből jött telepések száma megközelítőleg félmillió, akiknek mintegy nyolcvan százaléka pusztai tatár. Az ő nyelvüket sorolja a kun-kipcak dialektusok közé, míg a déli, hegyvidéki területekről érkezett krími törökök nyelvét az oszmánli nyelvekhez tartozónak írja. A disszertáció a dobрудzsai tatár nyelv leíró nyelvтанát hozza és ízelítőt ad a népköltészetből, mintegy 117 közmondást közöl. *Ez a munka Mándoky hagyatékának mindmáig kiadatlan része.* A témához kapcsolódóan ugyan megjelent egy rövid áttekintés az Acta Orientalia Hungaricae-ban 1968-ban, de csupán a hangképzés sajátosságaira tér ki, s szöveggyűjteményében találós kérdéseket közöl. A hagyatékra irányítandó figyelem biztató jelének tekinthetjük Csáki Éva cikkét, ami ugyancsak az Acta Orientaliában jelent meg 1995-ben: szójegyzéket közöl Mándoky kiadatlan dobрудzsai gyűjtéséből. A disszertációt 1971-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen védte meg *summa cum laude* minősítéssel.

Dobrudzsai tanulmányújtait közép-ázsiai kutatások követték. Bár az akkori politikai viszonyok nem igazán kedveztek a terephez kötődő kutatómunkának, mégis sikerült szinte évente nyelvi-néprajzi gyűjtéseket végeznie. Lehetősége volt Baskíriában és a volgai tatárok között is kutatni. Élénken foglalkoztatta a baskír-magyar törzsnevek kérdése. A két nép rokonságának emlékét a baskírok eredetmondái is megőrizték, miszerint egy nagy törzsük, a valamikor nyugatra költözött „majarok” népének baskírföldön hátramaradt egyik törzséből származtatja magát. Bár számos más török népnek vannak hasonló eredetmondásai – így a krími tatároknak, kazáni tatároknak, a közép-ázsiai karakalpakoknak, kazakoknak, a kaukázusi balkárok egyes nemzetségeinek törzsei szintén magyar eredetűnek tartják magukat – míg mások, így például az özbegek, kirgizek, türkmének, anatóliai törökök testvérként, rokon népként tisztelnek bennünket. „Mégis a baskír-magyar etnikai és történelmi kapcsolatok kutatásában a forrásadatokon túl a mesésnek tűnő baskír hagyományokat is komolyan kell vennünk. Hiszen a magát magyar (majar) származásúnak tartó baskír törzsnek még a neve is megegyezik a honfoglaló magyarság egyik törzsével. (...) Pauler Gyula és a későbbi kutatók ugyan megpróbálták a honfoglaló magyar Jenő, Keszi, Nyék, törzsneveket és a Gyula nevet egyeztetni a baskír Janay, Nagman, Kesze-Tobin és Julaman törzs és nemzetségekkel, azonban az utóbbi egyeztetések a tüzetesebb történeti, néprajzi- és nyelvészeti vizsgálódások során mind hibásnak bizonyultak, lévén a párhuzamba állított baskír nevek részben késeiiek, vagy másodlagosak, (Julaman, Kesze), részben pedig perzsa, arab eredetűek (Janay, Nagman), így tehát semmiképpen sem egyeztethetők az említett honfoglaló magyar törzsnevekkel.” – írja Mándoky. A baskír-magyar rokonság kérdéseit azonban nem lehet csupán a Jurmati és Gyarmat törzsnevek azonosságára alapozni, mert mindkét nép történetében nagyjelentőségű volt a kun nép szerepe. A XIII. században számos kun törzs telepedett meg Baskírföldön, s ennek következtében a baskírok ma mind nyelvileg, mind műveltségük tekintetében a kun-kipcak népek közé tartoznak. Mándoky Kongur István a kun-baskír kapcsolatokat vizsgálva néhány kun törzsi és nemzetségnévről megállapította, hogy mind a baskíroknál, mind a magyar Alföldön megtalálható. Ilyen a baskírok Kipszak (kipcak) törzse, amely megfelelője a nagykunsági „Kapsag”, „Kapsog” családnévnek. A párhuzamos megfelelések so-

rát a további kutatások bővíthetik. Torma József hívja fel a figyelmet arra, hogy a törökségi helynevek egyik szembetűnő sajátossága az, hogy földrajzi neveik többsége személynév eredetű. Ugyanez áll a kunsági földrajzi nevekre is, amit a jövőbeli kutatásoknál figyelembe kell venni.

Mándoky közép-ázsiai kutatásai során felkereste a Mongóliában élő kisebbségeket. Gyűjtötte a kazakok és a tuvák nyelvét, szokásait, népköltészetüket. Szinte évente utazott néprajzi és nyelvjárási gyűjtésre Közép-Ázsiába. A népköltési gyűjtésekből való szemelvényeket rendszeresen közzétette a szűkebb pátriája művészeti és irodalmi folyóiratában, a Jászkunságban, néha „álnéven”: Bektur András nevén jegyezve ezeket a szemelvényeket. A mintegy húsz év irodalmi termését egybeszerkesztve, *Amu-darja széles vize* címmel veheti kezébe a közép-ázsiai törökség népköltészete iránt érdeklődő olvasó. A kötetben a tatár-, baskír-, kazakföldön, és Közép-Ázsia más országaiban szétszóródva élő kazáni tatárok, kazakok, kumukok népdalaiból, a Kun-Kódex találókérdéseiből, karacsáj, karakalpak népdalokból kapunk ízelítőt.

A kazakok és a tatárok között végzett nyelvjárási és néprajzi gyűjtés nagyban hozzájárult számos magyarországi kun nyelvemlék megfejtéséhez. Olyan jelentőségű összehasonlító anyag birtokába juttatták, amilyen csak keveseknek adatott meg. A kun nyelv magyarországi emlékei című, 1981-ben megvédett kandidátusi disszertáció addigi kutatásainak fontosabb eredményeit tartalmazza, azonban korántsem teljes összefoglalója a hazai kun nyelvemlékeknek. Ennek részben a disszertáció terjedelmi korlátja az oka, részben pedig az, hogy jó néhány nyelvemlék esetében még nem tisztult le a gondolat, a dolgozat írásakor a kun eredetűség még nem volt egyértelműen bizonyítható. A témát teljes részleteiben tárgyaló munkát egyelőre nem vehetünk a kezünkbe, de reményeink szerint akad majd olyan kutató, aki érdemesnek tartja folytatni ezt a derékbatört életutat.

Mándoky korai halála miatt a disszertáció 1993-ban posztumusz kötetként jelent meg. Rövid terjedelme ellenére is alapvető kézikönyvnek számít, ami kivívta a szakma elismerését és hamarosan bekerült a tudományos vérkeringésbe. Bár kollégái vehemens természete miatt olykor-olykor túlzásnak tartották állításait, azt mindnyájan elismerték, hogy igen körültekintően megvizsgálta azt, amit végül leírt. Eredményei helytállóak, gondolatébresztők.

A kun nyelv magyarországi emlékei a kun szövegemlékeink elemzését hozza, a *kun miatyanék* szövegvariánsait egybevetve a megfelelő törökségi vonatkozásaival rekonstruálta a szöveget az egykori kun hangalaknak megfelelően. A kötet egészére elmondható, hogy csak azokat a szövegvariánsokat és szórványemlékeket tartalmazza, amelyek megfejtésével a korábbi kutatásokhoz képest lényegesen új eredményt hozott. Ilyen a kunsági kiszámoló mondóka és néhány szórványemléknek számító kunsági tájszó, úgy mint: *árkány, boza, cötkény, daku, kentreg, ontok, ákos, bajca, barág, csollák, daksi, kangyiga, karambél*, a személynévek közül az, *Agbura, Alacs, Betlen, Butak, Csöreg, Kada, Erk, Karacs, Karakas, Karacson, Köszömös, Szokor, Tálmasz, Tekes*, a földrajzi nevek közül az *Atkár, Bajandor, Csivag, Érbuga, Katoncsa, Kocsér, Pecsene, Talla, Törta*.

Mándoky Kongur István 1992. augusztus 22-én bekövetkezett halálával egy ígéretes tudósi pálya tört derékba. Utolsó útján 1992 nyarán a Dagesztáni Tudományos Akadémia meghívására érkezett Mahacskalába. Ott érte a halál. Utolsó óráiban mellette volt kumuk költőbarátja, Magomedov Badrutdin, egy nogaj kollegája, Narbek Azsokovics, és az ugyancsak kumuk jóbarát Dzsangisi Magomedovics. Még holtában is nagy utat tett meg. A dagesztáni fővárosból, Mahacskalából a kazakok akkori fővárosába, a Tien-san lábánál lévő Almatyba vitték és ott helyezték örök nyugalomra. A Kengszai temetőben pihen, ott, ahol a kazak kultúra nagyjai. A Kazak Tudományos Akadémia temettette el olyan tisztességgel amelyet tudós ember kevés kap. Sírjánál gyászbeszédet mondott a Kazak Akadémia elnöke. Korábban a Kirgiz Akadémia Nyelvtudományi Intézete díszdoktorrá avatta. Az erről szóló dokumentumot már csak a sírjához hozhatták el. Temetésén megjelentek a közép-ázsiai törökség tudományos intézeteinek vezetői és Magyarország képviselői.

„Két dolog van, amit csak a halállal feledünk: anyánk és városunk arca.”- írta egy isztambuli költő. Mándoky Kongur István esetében ez sokszorosán igaz. A szülőföld iránti mély szeretet és erős kötődés jellemezte. Egy-egy nagy útja előtt, vagy éppen onnan visszatérve mindig hazalátogatott szeretett városába, Karcagra. Ilyenkor felkereste szülei sírját és egy-egy jó-

ízü beszélgetésre betért a közeli barátokhoz is. Halála után szülővárosa emlékművet állíttatott neki, Györfi Sándor szobrászművész domborművét, amelyhez ellátogathatnak Mándoky tisztelői. Ám az igazi emlékmű mégis az, hogy amit életében eltervezett: a Kunság és Kazakisztán közötti eleven kapcsolat, az a holta után megvalósult. A hazánkba jövő kazak és kirgiz delegációk rendre ellátogatnak Karcagra is. *Szülővárosa a Keleti örökségünk című könyvsorozat megjelentetésével tiszteleg emlékének.* A sorozat eddigi kötetei bizonyítják, hogy egy kisváros is adhat az ország szellemi életének nélkülözhetetlen alapműveket.

Dr. Bartha Júlia

Mándoky Kongur István fontosabb írásai: Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó. Nyelvtudományi Közlemények 1971. 365–385. old. – A Hantos-széki kunok. Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Székesfehérvár, 1972. 73–82. old. – Étymologie de deux mots hongrois, provenant de l'ancien turc. Bibliotheca Orientalis Hungarica 1972. 391–403. old. – A kun miatyanék: Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok, 1973. 117–125. old. – A kun nyelv: Karcag várostörténeti tanulmányok. Nagykunsági füzetek 1. Szerk. Bellon Tibor. Karcag, 1974. 35–44. old. – Cötkény. Magyar Nyelv. 1974. – Büyük Kumanistan ve Küçük Kumanistan Agizlarinda Kuman Asilli Unsurlar: Türk Dili Bilimsel Kurultayinda Sunulan Bildiriler 1972. Ankara, 1975. 321–329. old. – A kun nyelv magyarországi emlékei. Keletkutatás, Bp. 1975. 149–151. old. – A kunok Ulas törzse és törökségi kapcsolatai. Jászkunság 1–2. Szolnok, 1976. 54–59. old. – Kazáni tatár népdalok: Jászkunság Szolnok, 1976. 1–2. 60–62. old. – Die Etimologie eines ungarischen Plauzennamens kumanischen Ursprungs Hungaro-Turcica. 1976. 249–254. old. – Mónárköd. Nyelvtudományi Közlemények 1983. 291–293. old. – A kun nyelv magyarországi emlékei Karcag, 1993. – Amu-darja széles vize. Válogatás a török népek folklórájából *Mándoky Kongur István* fordításában Karcag, 2002.

A Hány János csákvári bemutatója és előzményei

Hetvenöt esztendővel ezelőtt, 1929-ben mutatták be a csákvári „földműves ifjak” Kodály Zoltán Hány János című daljátékát. Sikerükben része lehetett a helyi népköltészeti gyűjtéseknek, az élő dramatikus népszokásoknak és a dalárda-mozgalomnak is.

Hazai népdalgyűjtésünk hőskorából, az 1810-es évek közepéről írta Táncsics Mihály (1799–1884), hogy Fejér megyében vállalt gabonanyomtatás alkalmával, fuvarozás közben a csákvári fogadó ablakában éneklő lányoktól hallott népdal ragadta meg figyelmét: „Csákváron megettem a nap alkonyatában. Míg én a löcshez támaszkodva néztem a népes országúton jövő-menőket, a félig-emeletes fogadónak egyik ablakából két úrilány könyökölvén ki, elkezdték a »Jaj de fáj a szívem« népdalt harmonia szerint dalolni. Soha életemben dal úgy nem hatott rám, mint ez akkor; minden idegeimet zengésbe hozta. Ha rám nem estvéledik, s ők újra meg újra kezdették volna, kész voltam volna órákig hallgatni. Durva paraszt létemre egészen egészen ellágyult, s érzelmeim örömkönyvekre olvadtak, mert a dal rám nézve egészen új, szokatlan vala, s mert az úrilányok szépek valának; a dalt harmoniásan zengedezték, ami nálunk nem volt szokásban.”

Népdalokról, lakodalmi szokásokról, népviseletről tudósított 1856-ban Szöllösi Benő Vázlatok a csákvári népeletről című honismertető írásában. A népdaloknak, népballadának az 1870-es évek elején Csákváron, Fornapusztán már rendkívül jó érzékű gyűjtője is akadt: Székely Sándor, akinek gyűjteményéből két kis könyvet adott ki 1875-ben Abafi-Aigner Lajos Szerelmi népdalok és Tréfás népdalok címmel. Számos olyan népdal található bennük, amelyekben szerepel Csákvár vagy Forna neve.

*Eltörött a sajtárom dongája,
Elhagyott a szeretőm bújába;
Ha elhagyott, majd megvár, majd megvár,
A csákvári dobogós, csoszogós kűhidnál.*

*A fornai szélös árok,
Mind megvénűnek a lányok,
Férhő ment má kettő, három,
Nyakába illik a járom.*

*A csákvári kis leányok,
Mind a templom mellé járnak.
Szidják, átkozzák a papot,
Mí' adott rövid farsangot.*

*A csákvári kis leányok,
Mindig a szöllőbe járnak,
Ötven krajcár a napszámjok,
Mégis rongyos a szoknyájok.*